

Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort?

1. Bevezetés. – A) E sorok írásakor éppen 900 éves a magyar történelem korunkig fennmaradt különleges írásos emléke: az 1109. évi veszprémvölgyi oklevél, amely tartalmazza a monostor görög nyelvű alapítólevelének másolatát is. A Könyves Kálmán idejében készült latin oklevél szerint a görög eredeti kibocsátója Szent István király volt. Az átírásban fennmaradt alapítólevel az egyetlen, magyar uralkodó által kiadott görög nyelvű oklevél, s – a XIII. század végén hamisított párját nem számítva – egyetlen közvetlen okleveles tanúja a bizánci egyház magyarországi jelenlétének az első ezredforduló idején.

A görög nyelvű oklevél regesztája: SZENTPÉTERY–BORSA: Reg. Arp. Nr. 1.; a görög szöveg átírása: CZEBE 1916: 15–6 [145–6]; MORAVCSIK: ÁMTBF. 80–1., DHA. 85, ÁrpOkl. 35–6; magyar fordítása CZEBE GYULÁtól: CZEBE 1916: 17–8 [147–8]; MORAVCSIK GYULA apróbb javításaival: MORAVCSIK: ÁMTBF. 80–1, ÁrpOkl. 123–4; szakirodalma: DHA. 81–4, Nr. 13. Az oklevélre általában az alapítólevel terminussal fogok hivatkozni.

A jelen dolgozatban a gördülékenyebb fogalmazás kedvéért nem különböztetem meg „az eredeti görög oklevél 1109. évi másolatát”-t „az eredeti görög oklevél hipotetikus szövegé”-től, ugyanis a másolat hitelességét illetően elfogadom HÓMAN BÁLINT véleményét, miszerint: „*Semmi sem áll annak útjában, hogy Czebe kritikái szövegében Szent István görög alapítólevelének – az átíratba csúszott ékezési és tollhibáktól megtisztított és reconstruált – eredeti szövegét lássuk*” (HÓMAN 1917: 103). Vagyis az 1109. évi másolatot első közlésben az eredetivel azonosnak tekintem. Körültekintő filológiai elemzést kíván, hogy mennyiben tér el mégis a másolat az eredetitől, s ezzel kapcsolatban csak utalok GYOMLAY, CZEBE, HÓMAN és DARKÓ által a XX. század első két évtizedében publikált jelentős tanulmányokra és PAIS DEZSŐ ilyen irányú megjegyzéseire (PAIS 1939: 11, 15).

Az 1109. évi latin oklevél levéltári jelzete: MOL DL 11.; regesztája: SZENTPÉTERY–BORSA: Reg. Arp. 42a.; a latin szöveg átírása: DHA. 366–7, ÁrpOkl. 36–7;

magyar fordítása: ÁrpOkl. 124–5; szakirodalma: DHA. 365–6, Nr. 136/I., valamint DHA. 368–78, Nr. 136/II. Az oklevélre az önmeghatározása szerinti *renováció*s, illetve *megújító oklevél*, valamint a KUMOROVITZ L. BERNÁT elemzése szerinti *ítéletlevél* terminust váltakozva fogom használni.

B) Miután HÓMAN BÁLINT 1911-ben tisztázta, hogy a két, 1109-re datált oklevélpéldány közül melyik valódi és melyik hamis (HÓMAN 1911), CZEBE GYULÁnak a görög szöveg hitelessége ellen érvelő tanulmányára (CZEBE 1916) válaszul alapos elemzésnek vetette alá a valódi 1109-es oklevél görög szövegét is, s kimutatta annak hitelességét (HÓMAN 1917). Ugyanerre a következtetésre jutott DARKÓ JENŐ (1917) is. Az alapítólevélnek a monostor érseki voltára történő utalásából HÓMAN arra következtetett, hogy annak írásakor a veszprémi püspökség még nem létezett. Figyelembe véve a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevelét, valamint, hogy a pannonthalmi oklevél említi a veszprémi püspökséget, arra következtetett, hogy „ez oklevél kiállítása 1000 és 1009 közt (ha a pannonthalmi oklevél hiteles, 1000-ben, vagy 1001. elején) történt” (HÓMAN 1917: 232).

SZENTPÉTERY IMRE egy évvel későbbi tanulmányában, más érvekre alapozva jutott arra a következtetésre, hogy a görög szöveget bizonyosan 1002 közepe előtt írták. Ugyanis feltehetően közvetlenül III. Ottó német-római császár 1002. január 24-i halálát követően kerülhetett István király udvarába az a „Heribert C” névvel azonosított oklevélszerkesztő mester, akinek jelenléte után a német gyakorlattól ennyire messze álló, egyszerű megfogalmazású, görög nyelvű királyi oklevél kiadása bizonyosan kizárható. Így fogalmazott: „Csupán egy olyan oklevele van szent Istvánnak, a mely 1002-nél okvetlenül korábban kelt: a veszprémvölgyi apácák görög oklevele. Ennek nemcsak nyelve, hanem egész szerkezete teljesen elüt az egykorú nyugati oklevelektől, [...] keletkezését mindenesetre a *Heribert C fellépését megelőző időre*, 1002 előttre kell tennünk.” (SZENTPÉTERY 1918: 51.) Vagyis SZENTPÉTERY IMRE ezt tartotta a legkorábbi fennmaradt magyar királyi oklevélnek, s ennek megfelelően ez kapta az 1. sorszámot az Árpád-kor királyi okleveleinek SZENTPÉTERY IMRE, majd BORSA IVÁN szerkesztésében kiadott regesztagyűjteményének 4410 tétele között.

Az oklevélnek már a XX. század első harmadáig is roppant terjedelmes és forrulatokban bővelkedő kutatástörténetéről az 1938-ban megjelent Szent István Emlékkönyvben MORAVCSIK GYULA és SZENTPÉTERY IMRE írtak nagyívű tanulmányaikban, s szakterületeik: a bizantológia, illetve a diplomatika szakmai apparátusa alapján foglalták össze az addigi kutatások eredményeképpen bennük leszűrődött – néhány fontos kérdésben egymástól különböző – álláspontjukat. Ugyanitt egy harmadik tanulmányban PAIS DEZSŐ a magyar nyelvtörténet szempontjából foglalkozott az oklevéllel, prototípusát teremtve meg a nyelvtörténetileg fontos Árpád-kori oklevelek magyar szórványait elemző tanulmányoknak. Tanulmányában MORAVCSIK GYULA egy száz évvel korábbi elgondolást felelevenítve, az alább ismertetendő gondolatmenet alapján a görög oklevél kibocsátását az 1018–1019-es évekre tette.

Pár évvel később, 1947-ben meglepő új vélemény jelentkezett. BALOGH ALBIN fogalmazta meg azt a feltételezést, hogy a veszprémvölgyi monostor alapítása és megadományozása nem a megújítás által említett Szent Istvánhoz, hanem István király apjához, Géza fejedelemhez köthető. Hipotézisét számos érveléssel támasztotta

alá, s új elgondolása megnyugtató megoldást kínált az oklevéllel kapcsolatos jó nehány, mindaddig megoldatlan problémára.

Korai okleveleink kritikai kiadása, a *Diplomata Hungariae Antiquissima* első kötete, amely a hazai diplomatika több száz éves munkájának kvintesszenciáját és konklúzióit volt hivatott közreadni, GYÖRFFY GYÖRGY főszerkesztésében jelent meg 1992-ben. Ebben GYÖRFFY az oklevelet MORAVCSIK gondolatmenete alapján 1018 körülre datálta, s így csupán a 13. sorszámú tétel lett, letaszítva ezzel az oklevelet a SZENTPÉTERY–BORSA gyűjteményben elfoglalt első helyéről. (A DHA. 1. sorszámú oklevele – egy kétségesnek mondható publikációs koncepció következtében – az I. István megkoronázásáról szóló XVII. századi oklevél-hamisítvány lett.)

C) Szeretném kiemelni, hogy a magyar nyelvtörténészek tiszteletre méltó következetességgel álltak ki hosszú időn keresztül a SZENTPÉTERY által képviselt 1002 előtti datálás mellett: 1929-ben JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ (ÓmOlv. 14); 1939-ben MELICH JÁNOS (1939: 143); 1941-ben BÁRCZI GÉZA (SzófSz. király a. 1002; szombat a. 1001!); 1943-ban GYÓNI MÁTYÁS (1943: 13, 30, 42, 45, 52 stb.); 1952-ben SZABÓ DÉNES (1952: 11, 1959²: 15); 1955-ben PAIS DEZSŐ (1955: 4) és P. HÍDVÉGI ANDREA (1955: 158); 1967-ben a BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR-féle nyelvtörténet (MNYT.¹: 40); 1969-ben KESZLER BORBÁLA (1969: 20); 1970-ben és 1976-ban BENKŐ LORÁND (TESz. király a., szombat a.); 1974-ben KIRÁLY PÉTER (1974: 51); 1976-ban MOLNÁR JÓZSEF és SIMON GYÖRGYI (1976: 10); 1978-ban és később is KISS LAJOS (FNESz.⁴ *Balatonkenese a., Vörösberény a.*).

KNIEZSA ISTVÁN a „legrégibb hazai emlékünkné”-nek nevezte (1947: 140.), sőt később 996-ra datálta (KNIEZSA: SzIJs. király a.). KNIEZSÁT követve MOÓR ELEMÉR is 996. évinek mondja, sőt explicit e Géza fejedelem alapításáról beszél (1964: 193, uo. 2. láb. is). Csak a DHA. 1992. évi megjelenését követően utalt az EWUng. – kénytelen-kelletlen – az ebben képviselt nézetre is: íves zárójelben megtartva az 1002 előtti és szögletes zárójelben közölve az 1018 körüli datálást (EWUng. király a., szombat a.).

A magyar diplomatika reprezentánsai közül KUMOROVITZ L. BERNÁT (1900–1992) egész életében a SZENTPÉTERY-féle datálás híve maradt (1944: 1002 előtt; 1948/1989: 382: 1002 előtt; 1963: 2: 1002 előtt; 1980: 155: 1002 körül; 1984: 5: 1002 körül; 1993²: 29: 1002 előtt). Rajta kívül még KOMJÁTHY MIKLÓS állt ki a korai datálás mellett (KOMJÁTHY 1971).

D) A dolgozat címében feltett kérdés lényege, hogy a görög alapítólevél vajon még a X. században – annak utolsó negyedében – avagy már a XI. században, – annak első negyedében – készült-e. Jelen tanulmányommal az a célom, hogy elhárítsam az akadályt a görög oklevél X. századi keltezése elől, s ezzel szilárdabb kronológiai hátteret biztosítsak a további nyelvészeti vizsgálatok számára is.

Szándékosan lehetőleg szó szerinti idézem a korábbi kutatói megállapításokat. Ennek célja, hogy minél pontosabban közvetítsem az eredeti gondolatokat – mind azok esetében, akikkel egyet értek, mind azokat, akikkel nem –, elkerülendő egy átfogalmazás által létrejöheto torzítást. Emellett szeretnék rámutatni arra, hogy milyen sok fontos megfigyelés lelhető fel a korábbi szakirodalom tanulmányozása révén, s az általam helyesnek tartott elgondolásokat először megfogalmazó, majd azokat továbbfejlesztő kiváló tudósok eredményeit és érdemeit különösen szeret-

ném hangsúlyozni. Ezt sajnálatos módon egyesek néha nem tették meg; ilyenre a zárófejezetben említek majd példát.

2. A veszprémvölgyi görög alapítólevél MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle datálásának gondolatmenete.–MORAVCSIK GYULA „Görögnyelvű monostorok Szent István korában” című tanulmánya a Szent István Emlékkönyv első kötetében jelent meg (MORAVCSIK 1938; ebben a fejezetben mindenütt ennek oldalszámaira hivatkozom). Tanulmányának a veszprémvölgyi monostorral foglalkozó részét (409–18) az alapítás körülményeire vonatkozó korábbi kutatói álláspontok (409–12), valamint az általa valószínűnek tartott HORVÁT ISTVÁN-féle megoldás (412–8) ismertetésére fordítja. Végigolvasva MORAVCSIK érvelését, előttünk áll a datáláshoz vezető gondolatmenet:

1. lépés: MORAVCSIK szerint „a monostor alapítója Szent István legszűkebb családi körében, felesége és gyermekei közt keresendő” (412). Mivel a latin nyelvű renováció szerint a régi oklevél a monostor *auctorá*-nak nyelve miatt lett görögül kiállítva, keresendő tehát Szent István környezetében egy görög anyanyelvű családtag.

HORVÁT ISTVÁN 1834-ben publikált elgondolását követve MORAVCSIK idézi a magyar nyelvű Margit-legendát, mely szerint I. István fiának, Imrének a jegyese a „gevrek chazarnak leánya” (412). Idézi továbbá a magyar legenda alapját képező latin eredeti német kivonatának megfelelő részletét is, amely Imre jegyesének apját *römischer Keyser*-ként említi (413). Már csak lábjegyzetben tudott utalni MORAVCSIK az akkortájt felfedezett latin legendszövegre, amelyben az apa mint *imperator romanorum* szerepel (413, 3. láb.j.). A fentiek alapján MORAVCSIK kétségtelennek tartja, hogy Imre jegyese a bizánci császár leánya volt (413).

2. lépés: MORAVCSIK idézi HORVÁT kérdésfeltevését: „nem-e a’ Görög Hertzeg Asszony kedvéért állíttatott-e a’ Veszprém Völgyi Görög Apátza Monostor?” (412), s kijelenti: „Ha Szent Imrének görög hercegnő volt a hitvese, akkor Horvát István ama feltevése, hogy a veszprémvölgyi apácamonostor alapítása a Magyarországra érkezett bizánci hercegnővel függ össze, nagy valószínűséget nyer” (415). „Az idegenbe szakadt bizánci hercegnő lehetett a monostor alapítása gondolatának szellemi szerzője (*auctor-κτίτωρ*)” (416).

3. lépés: „Ha meggondoljuk, hogy II. Basileios császár Szent István segítségével 1018-ban fejezte be Bulgária meghódítását és hogy a Szerémség 1019. évi meghódítása után a bizánci birodalom és a magyar királyság a Dráva és a Duna vonalán közvetlen szomszédságba került, akkor valószínűnek látszik, hogy a magyar trónörökösnek a bizánci hercegnővel való eljegyzése egy, II. Basileios és Szent István között létrejött újabb szövetségi szerződéssel kapcsolatban történhetett” (415). Ezzel MORAVCSIK impliciten a jegyességet és a monostoralapítást is 1018–1019-re datálta. A Szent István udvarában 1002-től működő „Heribert C” jelenlétére hivatkozó esetleges ellenvetéseket megelőzendő MORAVCSIK megjegyzi: „Heribert C működésének 1010 után semmi nyoma nincs Szent István udvarában. [...] a görög oklevél kiállításának [...] az 1010 utáni időben kellett történnie.” (416.)

Így adódik a veszprémvölgyi alapítólevél 1018 körüli datálása. MORAVCSIK mint komolyan figyelembe veendő lehetőséget publikálta elgondolását: „a veszpré-

régi apácamonostor alapításának Imre bizánci házasságával való összefüggését távolról sem tekinthetjük bebizonyított ténynek, e feltevés mégis valószínűbbnek látszik, mint az eddigi feltevések, mert úgyszólván minden felmerült kérdésre kielégítő felelet tud adni” (416). Hogy ez utóbbi megállapítása nem megalapozott, azt a 4. fejezetben részletes elemzéssel fogom kimutatni.

3. Balogh Albin zseniális hipotézise és a későbbi szakirodalom. – A) A *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv* legutolsó – a II. világháború utáni egyetlen, 1944–46-os összevont – számában, 1947-ben jelent meg BALOGH ALBIN tanulmánya. Úgy vélem, megjelenésének ideje és helye nem véletlen: ez a hagyományos nézetekkel élesen szembehelyezkedő, „forradalmi” közlemény aligha kapott volna helyet például az 1938. évi Szent István Emlékönyvben.

Gondolatmenetét BALOGH ALBIN óvatosan azzal kezdi, hogy azokat az Árpád-kori bizánci rítusú monastorokat, amelyekről vannak értesüléseink, nem Szent István alapította. BALOGH szerint a görög nyelvű *auctor monasterii* „nem lehetett a magyar királyi, illetve fejedelmi családnak tagja, leszármazottja, mert az csak magyar lehetett”. Kizárva a többi, a szakirodalomban felhozott elképzelést, megállapítja: „Nem gondolhatunk e szerint másra, mint *valamely görög papra*, aki a zárda alapításának gondolatát fölvetette, de megvalósításához csak az uralkodó juttathatta”.

Ezután számba veszi a Szent István-i alapítás feltételezésével felmerülő problémákat:

a) nincs említve a veszprémi püspökség, holott annak alapítása BALOGH ALBIN szerint még Szent István trónra lépése előtt történt;

b) Szent István a latin kereszténység felé orientálódik, ezzel ellentétes lenne egy görög rítusú monastor alapítása;

c) feleségére tekintettel különösképp nem alapíthatta, aki a gandersheimi bencés apácazárdában nevelkedett;

d) a szöveg nincs összhangban a Szent István idejében meglévő fejlett kancelláriai gyakorlattal;

e) a görög oklevél nyelve a IX–X. századra mutat;

f) a magyar uralkodó felesége és gyermekei lelki üdvéért látja el adományokkal a monastort: Szent István esetében csak nagyon nehezen lehet feltételezni olyan korai házasságkötést, hogy uralkodásának legelején már több gyermeke lett volna.

Az a feltételezés ellenben, hogy az alapító-adományozó Szent István apja volt, megoldást kínál az összes problémára:

a) érthetővé válik, miért hangsúlyozza az intulációban, hogy ő e g é s z M a g y a r o r s z á g uralkodója és k e r e s z t é n y ;

b) felesége, Sarolt, a Bizáncban megkeresztelkedett Gyula lánya volt;

c) a bizánci kereszténység magyarországi helyzete – sőt BALOGH ALBIN szerint a külpolitikai helyzet is – csak Géza idejére engedi az alapítás feltételezését;

d) megmagyarázza, hogy miért lett később Veszprém a királynék városa: BALOGH ALBIN szerint Géza halála után Sarolt ide vonulhatott vissza;

e) világossá válik, miért fordultak Koppány hadai éppen Veszprém ellen;

f) külföldi források, így a közel egykorú Adémar de Chabannes szerint Géza a keresztségben a *S t e p h a n u s* nevet kapta;

g) egykorú történelmi források Gézát *k i r á l y* nak mondták,

h) a feleségére és *g y e r m e k e i* re utalás egy régebb óta házas ember esetében természetes.

BALOGH ALBIN szerint az alapítás így 990 körül történhetett. Annak magyarázatát, hogy az 1109. évi renováció miért említi mégis sokszor Szent Istvánt, illetve a szent királyt, abban látja, hogy az „eredeti adomány eszközlője egészen elhomályosult a régebbi hagyományban”. Úgy gondolja, hogy Szent István korában is már aligha voltak görög apácák a monostorban.

BALOGH ALBIN tízoldalas tanulmánya szépen strukturált, kiérlelt, kiváló dolgozat. Érvei egyenként is meggyőzőek, de a meggyőző érvek ilyen együttesének felsorakoztatása lehengerlő erejű. Megoldási javaslata teljesen váratlan a korábbi, sok problémába ütköző feltételezéssel szemben, joggal nevezhető zseniálisnak. Ezek után aligha képzelnénk, hogy egy logikusan gondolkodó kutató a korábbi nézetet ne találja erősen kétségesnek, és ne tartsa elengedhetetlennek azt, hogy kritikai elemzésnek vesse alá. Mivel az elmúlt több mint fél évszázadban ez a hazai történettudományban nem történt meg, ezért az alábbiakban ezt a feladatot szándékozom elvégezni.

B) BALOGH ALBIN tanulmánya néhány éven keresztül – úgy tűnik – visszhangtalan maradt. Az első, aki az elgondolás iránti nyitottságát nyomtatásban kifejezte, PAIS DEZSŐ volt. A Magyar Nyelv hasábjain ezt írta: „Legújabbban egyik nagyérdemű történettudósunk, BALOGH ALBIN [...] olyan érveket vetett fel, amelyek komoly megfontolást és további vizsgálatot kívánnak abban az irányban, hogy az oklevelet nem Géza fejedelem bocsátotta-e ki uralma vége felé, 990 táján. Mindenképpen a magyar hatalomhoz fűződő legelső oklevélszöveg, egyszersmind a legkorábbi hazai származású magyar nyelvemlékkútfő.” (PAIS 1955: 4.)

PAIS DEZSŐ után alig pár nevet tudok említeni, akik támogatták BALOGH ALBIN elgondolását. Egyikük GUTHEIL JENŐ, aki életében csak egy rövid, a Vigiliában megjelent cikkben tudta nézetét kifejteni (GUTHEIL 1960: 463–4). Veszprém történetét tárgyaló, 1962-ben befejezett nagy monográfiája csak másfél évtizeddel a megírását követően jelenhetett meg, veszprémi vonatkozású oklevélgyűjteménye pedig ö t v e n n é g y é v v e l a kézirat lezárását követően. 1977-ben megjelent Veszprém-monográfiájában egy teljes fejezetet szentelt a veszprémvölgyi monostornak (GUTHEIL 1979²: 138–65, jegyzetek 280–6), melyben teljes mértékben BALOGH ALBIN nézetével azonosul.

1963-ban LÁSZLÓ GYULA egy érdekes pénztörténeti érveléssel támasztotta alá BALOGH ALBIN nézetét (LÁSZLÓ 1963, főleg 389–91; l. még LÁSZLÓ 1975).

1971-ben KOMJÁTHY MIKLÓS azt vizsgálta, „beilleszthető-e a feltevés, hogy Géza keresztény fejedelemként [...] apácamonostort alapított [...] korának, a X. század végi Magyarországnak társadalmi és politikai viszonyaiiba”. KOMJÁTHY elsősorban a Hartvik-féle István-legendát elemzi, és ennek alapján válasza egyértelmű és erőteljes igen.

Szükségessnek tartom itt megjegyezni, hogy KOMJÁTHY MIKLÓS több elgondolásával és feltételezésével nem értek egyet. Így nem osztom nézetét arról, hogy a

magyarországi társadalmi és gazdasági viszonyok fejlődését illetően nem sok jelentősége van az adományozó uralkodó személyének, „minthogy csupán néhány évnnyi eltérésről van szó” (KOMJÁTHY 1971: 33, * láb.). Véleményem szerint az időbeli eltérés ennél jóval nagyobb, l. részletesebben az 5. fejezetben. Nem érzem megalapozottnak KOMJÁTHY feltételezését a Szent István-legendát összeállító Hartvik püspök és a veszprémvölgyi renovációt készítő Simon püspök együttműködéséről (KOMJÁTHY 1971: 44–5). Helytelennek tartom továbbá FEHÉR GÉZA elméletének (FEHÉR 1927–8: 15–6) revitalizációját és az ehhez kötődő datálást, mely szerint Géza fejedelemnek Bulgáriában fogant unokája számára lett alapítva a bizánci rítusú monostor (KOMJÁTHY 1971: 45–6).

KOMJÁTHY publikációját követően – legjobb tudomásom szerint – a magyarországi szakirodalomban egyedül csak a posztumusz megjelent GUTHEIL JENŐ-mű, „Az Árpád-kori Veszprém” állt ki határozottan és egyértelműen BALOGH ALBIN nézete mellett.

C) Az elutasításban MORAVCSIK GYULA járt az élen, aki 1953-ban megjelent könyvében teljesen valószínűtlennek mondja „azt az újabban felmerült feltevést, mely szerint az oklevél nem István királytól, hanem atyjától, Gézától származnék, aki szintén István nevet viselt volna”. Igaz, hogy az alapítás motivációjával kapcsolatban a 15 évvel korábban éppen általa képviselt javaslatról is igen visszafogottan és saját személyét nem említve nyilatkozik: „Az a nézet is felmerült, hogy az alapító István fiának, Imrének a felesége lett volna, aki egyes források szerint a bizánci császár lánya volt” (MORAVCSIK 1953: 58–9).

Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásait közreadó, posztumusz megjelent kétnyelvű forráskiadványában is „Szent Istvántól eredő görög nyelvű oklevél”-nek mondja, és az alábbi kommentárt fűzi ehhez: „Újabban egyesek azt a feltevést kockáztatták meg, hogy az oklevélben szereplő *Στέφανος* nem Szent István, hanem atyja, Géza fejedelem volt, de ennek ellene szól az, hogy a görög nyelvű oklevél Istvánt *κράλης*-nak, a latin nyelvű renovatio pedig Sanctus Stephanus-nak nevezi” (MORAVCSIK: ÁMTBF. 79).

GYÖRFFY GYÖRGY – noha 1953-ban még „1001 táján” történt alapításról beszél (GYÖRFFY 1952–53: 100) –, 1963-ban már az 1018–1031 közötti időszakot adja meg (Gy. 1: 376, *Sarlós* a.), s ettől kezdve haláláig a késői alapítás híve maradt. „István király és műve” című terjedelmes munkájában érvelése során kissé elragadja a történetírói hév és álláspontját még egy általa elképzelt, Kálmán király gyermekkorára utaló kedélyes epizóddal is igyekszik alátámasztani: „Könyves Kálmán az oklevél átírásakor kifejezetten megmondja, hogy Szent István okleveléről van szó, mely Szent István pecsétjével volt megerősítve. [...] Kálmán tudta, mit ad írásban, s tévedés annál kevésbé jöhet szóba, mert ő ismerte a helyszínt; anyja görög hercegnő volt, aki Veszprémben tartotta székét, s Kálmán, mint gyermek és mint papnövendék bizonyára személyesen beszélt öreg apácakkal, akik még az alapítót is ismerték és róla tájékoztatták. [...] az a főrangú személy, aki miatt a monostort létesítették, görög anyanyelvű volt, s így e korban más nem is jöhet számításba, mint Imre herceg görög felesége.” (GYÖRFFY 1977: 322.) GYÖRFFY teljes egészében ignorálja BALOGH ALBIN érveit. Az alapítás idejéről itt azt mondja, „leginkább 1018

tájára tehető” (GYÖRFFY 1977: 323), 170 oldallal később már „1020 utáni évek”-ről beszél (i. m. 494).

Lényegében ugyanezeket ismétli meg a DHA. latin nyelvű kommentárjában is, ahol ellentmondást nem tűrő megfogalmazásban kijelenti: ezt a véleményt teljesen el kell utasítani annak alapján, hogy a Kálmán által tett megújítás tanúsága szerint az eredeti privilégiumon Szent István viaszpecsétje volt (DHA. 83, 39–40. sor). A datálásra vonatkozóan pedig megállapítja: mivel a magyarok és a bizánciak közötti szövetség feltehetően 1018-ban kötött, amelyet később házasságkötés követett István király fia, Imre herceg és a l a m e l y b i z á n c i h e r c e g n ő között, – aki az *auctor monasterii*-nek tartható –, ebből arra következtethetünk, hogy a monostor 1018 körül vagy a következő években lett alapítva és oklevéllel ellátva (DHA. 81, 1. láb.).

Hasonló határozottsággal nyilatkozik egy 1994-ben megjelent rövid publikációjában is: „Azok a vélekedések, melyek szerint a monostort az Istvánnak is nevezett Géza nagyfejedelem alapította volna felesége, Sarolt számára, egyértelműen elvetethők”. Néhány sorral lejjebb közli: „Az újabb kutatások azt is igazolták, hogy az a görög nyelvű személy, akinek a kedvéért az oklevelet görögül írták, Szent Imre bizánci felesége volt”. (GYÖRFFY 1994: 16.) Azt azonban nem részletezi, hogy melyek lennének ezek az újabb kutatások. Az 1997-es „Árpád-kori oklevelek” című kiadvány előszavában pedig 1020 körül írt alapítólevélről beszél (GYÖRFFY 1997: 5, 11).

4. A MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle gondolatmenet cáfolata. – Cáfolatunkkal haladjunk visszafelé, lépésről lépésre. Ahol az érvrendszer megkívánja, s ahol az oklevél szakirodalmában eddig nem említett vizsgálatokra van szükség, ott részletes elemzést adok; ahol ezt nem érzem szükségesnek, ott csak rövid ellenvéleményt fogalmazok meg.

A) Összefügg-e Imre herceg eljegyzése II. Basileios 1018–1019-es hadisikereivel; lehet-e az oklevél kiadását 1010 utánra tenni? – Bár tetszetős feltételezés a jegyességnek/házasságnak a bizánci hadisikerekkel való összekapcsolása, de csupán feltételezés, és erre semmilyen forrás nem utal. Az eredeti görög alapítólevél 1010 utánra történő datálásával szemben több erős ellenérv hozható fel; ilyen elsősorban az addigra már kialakuló latin nyelvű oklevél-kiadási gyakorlat, amely alig teszi elképzelhetővé egy görög nyelvű, Szent István ismert okleveleinél több vonatkozásban is jóval archaikusabb megfogalmazású királyi oklevél kiadását.

B) Összefügg-e a monostoralapítás Imre herceg jegyességével? – MORAVCSIK 1938-as tanulmányában kimutatja, hogy Szent István korában – s azt megelőzően, a X. század végén – a bizánci egyházi befolyás nem volt jelentéktelen Magyarországon. Ebből egyenesen következik, hogy egy dinasztikus célú jegyességen kívül másféle okokból is sor kerülhetett egy bizánci rítusú monostor alapítására és annak birtokokkal való ellátására.

SENPÉTERY IMRE tanulmánya a Szent István Emlékkönyv második kötetében jelent meg, s ebben már reagál MORAVCSIK első kötetbeli tanulmányára. A jegyesség/házasság és az alapítás összefüggéséről erős kételyét hangoztatja: „Azonban

még ha az Imre hg. nejének görögségére vonatkozó feltevés el is érné a valószínűségnek valamilyen fokát, természetes, hogy akkor *is még mindig kérdéses maradna* és újabb feltevés tárgya lenne az, hogy a veszprémvölgyi monostor alapításának *Imre hg. házasságához van-e valami köze?*” (SZENTPÉTERY 1938: 194, 2. lábj.).

Márpedig egy erős érvet említhetnek, amely a görög szöveg alapján nagyon kétségesre teszi, hogy Imre párjának meghatározó szerepe lett volna az alapításban, teljesen függetlenül származásától.

MELICH JÁNOS azt feltételezte, hogy az *auctor monasterii* Szent István anyja, Sarolt lehetett, s a latin megújításban az alapító görög nyelvűségére utaló kitétel mögött az állhat, hogy Sarolt a bizánci egyház kötelékébe tartozott (MELICH: HonfMg. 39). MORAVCSIK így érvel MELICH elgondolása ellen: „nézetünk szerint nehezen érthető az a tény, hogy Szent István oklevelében éppen az alapítót, édesanyját nem említi, holott feleségéről és gyermekeiről megemlékezik” (MORAVCSIK 1938: 412). MORAVCSIK szinte ugyanezekkel a szavakkal támadja FEHÉR GÉZA elgondolását is, aki István király nővérében vélte megtalálni az alapítót: „E mellett szinte elképzelhetetlen, hogy ha Szent István nővére számára rendezte volna be a monostort, miért nem emlékezett meg róla felesége és gyermekei mellett?” (MORAVCSIK 1938: 412.)

MORAVCSIKnak ezt az érvelését felhozhatjuk saját elgondolása ellen is, hiszen Imre jegyeséről/feleségéről sem emlékezik meg az oklevél! Már 1834-ben HORVÁT ISTVÁN észrevette e komoly nehézséget, s ezt azzal a feltételezéssel próbálta áthidalni, hogy az uralkodó a „gyermekek” kifejezésbe Imre jegyesét is beleérthette. Ezt a magyarázatot azonban a görög szöveg alapján SZENTPÉTERY IMRE megkérdőjelezte (SZENTPÉTERY 1938: 194, 2. lábj.). Egyetértek BALOGH ALBINnal, aki így írt az alapítóról: „Nem lehetett valamely bizánci, görög származású hercegnő vagy éppen császárlány sem, [...] mert ezt a körülményt az oklevélben rendelkező uralkodónak föltétlenül meg kellett volna említenie” (BALOGH 1947: 23).

C) Bizánci hercegnő volt-e Imre herceg felesége? – 1. Szent Imre legendájából tudjuk, hogy Imre hercegnek volt jegyese; gyanítható, hogy össze is lettek esketve. De házasságot biztosan nem éltek; erről is a legenda számol be: „Amikor atyai rendelkezésből egy királyi nemzetségből származó nemes szűzet jegyezték el Szent Imrével, és hoztak el hozzá, hogy mindkét királyi ágból királyi utódok származzanak a jövőre, ő a testi nemzést, amely romlandó, a szüzesség lelki fogadalma mögé helyezve testét böjtökkel sanyargatta” (PITI 1999: 353; latinul: SRH. 2: 454–5). Arról, hogy mely királyi nemzetségből érkezett a nemes szűz, a legenda és középkori narratív krónikáink egyaránt hallgatnak. A hölgy származásáról szót ejtő források egészen eltérő változatokat tartalmaznak: az egyik szerint a horvát uralkodó, III. Krešimir (1000–1030) lánya volt, a másik változat szerint II. Mieszko (1025–1033) lengyel királyé, a harmadik szerint – legalábbis úgy tűnhet – a bizánci császáré. Jelentős terjedelmet kívánna, ha a kérdés szakirodalmát részletesen ismertetném, ezért azt mellőzöm.

2. Az utóbbi feltételezéssel szemben több erős ellenérvet lehet felhozni.

a) A XI. század eseményeiről és a császári család tagjairól is meglehetősen részletességgel tudósítanak a bizánci krónikák, de a magyar trónörökösnek egy bizánci hercegnővel kötött frigyéről egyetlen ilyen krónika sem tud. Még akár a személy

megnevezése nélküli, csupán a dinasztikus kapcsolatra utaló áttételes megjegyzés sem bukkan fel a bizánci forrásokban.

b) II. Basileios császárnak (960–963, 976–1025) nem volt gyermeke, s a császári család esetlegesen szóba jöhető nőtagjairól van annyi értesülésünk, hogy biztonsággal kijelenthessük, egyikük sem lehetett Imre herceg párja. Ezt a vizsgálatot elvégezte már KARÁCSONYI JÁNOS 1902-ben (106–7), majd maga MORAVCSIK GYULA is, meglehetősen alaposan (1938: 414–5). E negatív eredmény után MORAVCSIK konklúziója kényszerűségből a következő: „Így arra gondolhatunk, hogy a császári család valamelyik távolabbi tagja lehetett az a hercegnő, akivel fiát Szent István eljegyezte” (MORAVCSIK 1938: 415).

c) MORAVCSIK a jegyes bizánci származása mellett érvként említi a Szent Imre-legenda írójának beszámolóját arról, hogy Konstantinápolyban jártában milyen különleges látomásról hallott, amely Imre herceg halálakor történt. „E legendák alakulását csak úgy érthetjük meg, ha Szent Imre alakja valami kapcsolat révén közelebből érdekelte a görögöket” – írja MORAVCSIK (1938: 414). Saját véleményem szerint a legenda erre vonatkozó utalása éppenséggel a jegyes bizánci származása ellen szól: ha ugyanis valóban a császári családhoz tartozó leány lett volna Imre jegyese, akkor az Imre-legenda írója Konstantinápolyban bizonyosan hallotta volna a nevét, de legalábbis nem mellőzte volna a bizánci származás tényét az általa készített életiratban, amiképpen az Imrével kapcsolatban hallottakat beleszötte a legendába.

3. A legdöntőbb ellenérvet azonban éppen a bizánci származás hipotézisének alapját képező magyar Margit-legenda egyik fő forrása szolgáltatja. Ez a Margit 1270. január 18-án bekövetkezett halálát követő néhány évben a gyóntatója, Marcellus által elkészített latin nyelvű életirat (legenda vetus; GOMBOS: CFHH. 3: 2009–29; SRH.² 2: 685–709).

Amint már MORAVCSIK is tudta, a latin őselegendában, illetve az abból készült középfelnémet változatban Imre jegyesének apja az *imperator romanorum*, illetve a *römischer Keyser* kifejezéssel kerül említésre. Mivel mind a Bizánci Birodalom, mind a Német-Római Birodalom az egykori Római Birodalom örökösének tekintette magát, ezért keleten a βασιλεύς Ρωμαίων, nyugaton pedig az *imperator Romanorum* címmel illették magukat a császárok. A magyar legendaszöveg „görög császár” fordítást ad, de csak a világhírű bizantinológus saját szakterülete iránti természetes elfogultságának tulajdoníthatom, hogy a jóval korábbi latin és a német szövegekben olvasható császári címeket is feltétel nélkül a konstantinápolyi uralkodóra vonatkoztatta.

Lássuk a „legenda vetus” ide vonatkozó, Margit gondolatait elbeszélő részletét: „Revolvebat crebrius secum et conferebat cum aliis interdum progenitorum suorum vitam et vite sanctitatem beati scilicet Stephani primi regis et apostoli Ungarorum, cuius fidem et catholice fidei predicationem, qua suam convertit gentem ab ydolorum cultura, ecclesia narrat vulgarica; beati Henrici filii eiusdem sancti Stephani regis sanctissimam virginatatem, qui cum haberet sponsam nobilissimam, utpote filiam imperatoris Romanorum divinitus facta sibi revelatione, út in eius gestis habetur, virginalem cunctis diebus vite sue cum sua sponsa illibatam servavit castitatem, quod maxime testimonio eiusdem sponse sue fuit post

obitum suum efficaciter comprobatum; ...” (GOMBOS: CFHH. 3: 2013; SRH.² 2: 689). BALLÉR PIROSKA fordításában: „Gyakran gondolkodott és beszélt is elődei életéről: István életének szentségéről, aki a magyarok első királya és apostola volt, és akinek hitéről és a katolikus hitet hirdető prédikációjáról, amellyel népét a bálványimádástól eltérítette, az anyaszentegyház is beszél. Gondolkodott István király fiának, Imrének szent szüzességéről, aki miután a római császár leányát eljegyezte, isteni sugallatú jelenést látott, és életének minden napján megőrizte szüzi tisztaságát jegyesével. Ezt Imre halála után jegyese tanúként is bizonyította.” (BALLÉR 1984: 789.) BELLUS IBOLYA fordítása egészen hasonló: „eljegyezte a római császár igen előkelő leányát” (BELLUS 1999: 34). A teljes igazság azonban az, hogy a „római császár”-hoz tartozó jegyzetben ezt mondja a fordító: „Értsd: a bizánci császár, Bizánc ugyanis a Római Birodalom jogutódjának tekintette magát” (BELLUS 1999: 309).

Az évszázadok során több latin és középfelnémet legendaváltozat jött létre, az ezek keletkezési rendjére vonatkozó kutatások eredményét KLANICZAY GÁBOR foglalta össze. Véleménye szerint a magyar nyelvű változat „feltételezhető latin eredetije nem egyéb, mint a *legenda vetus*nak a második (1276-os) szentté avatási vizsgálat tanúvallomásaival feldúsított szövege” (KLANICZAY 2007: 283). Noha MEZEY LÁSZLÓ feltételezte, hogy ez a változat a XIII–XIV. század fordulóján létrejöhetett, de mivel ilyen szöveg mind a mai napig nem bukkant fel, ezért kételkedem abban, hogy valóban létezett-e. Ugyanis arra van adatunk, hogy 1409-ben a domonkos rendtartományban az őslenda és a tanúvallomások megvoltak, de az egybedolgozott változatról nincs tudomásunk. A korunkra jutott magyar szöveg létrejöttére vonatkozóan inkább az ismereteink hiányát hangsúlyozza a Margit-legenda másik kutatója, M. NAGY ILONA: „Keletkezésének sok fontos vonatkozását [...] máig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Nem látjuk pontosan, mikor is készült a magyar szöveg, volt-e már egybeszerkesztett latin anyaszövege, amelyet csak le kellett fordítani; ha volt ilyen, mikor készült, ha nem, mi más módon születhetett meg a magyar legenda.” (M. NAGY 2007: 159.)

Az bizonyos, hogy a magyar változat két forrása a „*legenda vetus*”, valamint az V. Ince pápa által elrendelt 1276. évi szentté avatási vizsgálat tanúvallomásait tartalmazó jegyzőkönyv. P. BALÁZS JÁNOS a korábbi szakirodalom alapján arra következtet, hogy 1300 és 1320 között készülhetett el a legkorábbi magyar legenda, ennek első javított változata valamikor 1360 és 1409 között, s ezen a szövegen változtatott még Ráskai Lea, aki 1510-ben készítette el a korunkra jutott szép írású kódexet a ma már Margit nevét viselő sziget apácakolostorában (P. BALÁZS 1990: 17). A legkorábbi magyar nyelvű változatban tetten érhető fordítási nehézségekre utal és példákat is említ P. BALÁZS JÁNOS (1990: 13), és hivatkozik MEZEY LÁSZLÓ könyvére (MEZEY 1955: 65). Vagyis a későbbi átdolgozás dacára maradtak áruklódó nyomok a fennmaradt szövegben, amelyek egy korai, elemi hibákat is tartalmazó fordítás felhasználását igazolják.

Véleményem szerint kétségtelenül egy olyan fordító értelmezte „görög császár”-ként az őslenda *imperator Romanorum*-ját, aki még a Bizánci Birodalom létezésének idejében, azaz 1453 előtt működött, s ezen a fordítási megoldáson Ráskai Lea sem változtatott 1510-ben.

4. De vajon a német-római vagy a bizánci császárra akart-e utalni az *imperator Romanorum* kifejezés az őslegenda szövegében? – Ha kézbe vesszük a Szent István-legendák különböző változatait, azok mindegyikében találkozunk a német-római császárokra történő utalással. Például a nagy legendában és a Hartvik-félében egyaránt olvashatjuk a „sororem Romane dignitatis augusti, videlicet Heinrici” (SRH. 2: 384, 17. sor; ill. SRH. 2: 415, 15. sor), vagy a „Romane dignitatis augusto Heinricio pio” (SRH. 2: 389, 19. sor; ill. SRH. 2: 423, 22. sor) részleteket, bár e helyeken a császár nem *imperator*-ként van említve. Ezzel szemben a kis legendának Szent István apjáról, Gézáról szóló részletét különösen érdemesnek tartom idézni: „Qui cum iam senesceret, resolutionemque sui corporis imminere sentiret, filio, arce regni sublimando, uxorem nobilissimam ex latissima Romanorum imperatorum prosapia dirivatam duxit” (SRH. 2: 394, 19–21. sor). Magyarul: „Mikor már megöregedett, s érezte, hogy testét felbomlás fenyegeti, az ország élére emelendő fiának a római császárok kiterjedt nemzetségéből származó felette nemes feleséget hozott” (KURCZ 1983: 17).

Mivel jól tudjuk, hogy István felesége, Gizella, a szász vagy Liudolf-dinasztia tagja volt, s az ő testvére volt II. (Szent) Henrik német-római császár, joggal kimondható, hogy az Árpád-kori Magyarországon az *imperator Romanorum* – első jelentésében legalábbis – a német-római császár-ra vonatkozott. Vagyis az 1274-re datálható latin nyelvű Margit-őslegendában is bizonyosan nem a bizánci császárra, hanem a német-római császárra vonatkozott az utalás.

Sőt, valójában én magam azt tartom a legvalószínűbbnek, hogy éppen azért került be a latin nyelvű Margit-legendába a „filiam imperatoris Romanorum” részlet, mert lejegyzője, Marcellus jól ismerhette az Imre-legendát és István kis legendáját is, és ez utóbbinak a Gézára vonatkozó fent idézett szavaira emlékezve – miszerint az idős uralkodó fiának a római császárok nemzetségéből hozatott jegyest – tévesen arra gondolt, hogy ez a részlet Istvánnak Imre személyét érintő házassági terveire vonatkozott.

5. Ha viszont nem tévedés, hanem esetleg valamilyen, az 1270-es években még élő hagyomány ihlette e megjegyzést, akkor nyertünk egy újabb opciót Imre jegyesének származására. A politikai háttér a német-római császárral kapcsolatban legalább annyira indokolt lenne, mint a bizánci császárral kapcsolatban. Sőt, Imre anyja, Gizella származása okkal valószínűsítheti a magyar uralkodócsaládnak ebbe az irányba történő orientálódását.

Ilyen irányban keresve Imre jegyesét, jóval kedvezőbb helyzetben érezhetjük magunkat, ugyanis II. Konrádnak (német király 1024-től, német-római császár 1027–1039) valóban voltak leányai. Beatrixot 1025-ben a quedlinburgi kolostorba adták, ezért ő nemigen jön szóba. Matildról viszont ezt olvashatjuk Wipo „Gesta Chuonradi II. imperatoris” című történeti művében: „Eo tempore filia imperatoris Chuonradi et Giselaе imperatricis Mahthilda, nimiae formositatis puella, Heinrico regi Francorum desponsata, obiit Wormatiae ibique sepulta est” (Wipo GC. 594). Azaz: Ebben az időben Konrád császár és Gizella császárné leánya, Matild, egy nagyon szép leány, aki a francia királlyal, Henrikkal volt eljegyezve, Wormsban elhunyt, és itt van eltemetve.

Az említett Henrik francia király 1031-től 1060-ig uralkodott. Az eljegyzés bizonyosan 1033-ban történt, a királyleány halála pedig 1034-ben következett be. Akár elképzelhetőnek is tarthatnák, hogy a szép Matild a francia Henrik előtt a magyar Heinrichusnak volt a jegyese, s csak Imre korai halálát követően lett eljegyezve a francia királlyal. E feltételezésnek két tényező is ellene szól, bár nem teszik teljesen kizárhatóvá. Az egyik Matild fiatal kora. Ugyanis Konrád feleségének, Gizellának ez volt a harmadik házassága, s második férje, I. Ernst babenbergi herceg 1015. május 31-én hunyt el. Így Konrád és Gizella házasságára csak ezután kerülhetett sor, a császári párnak viszont 1017. október 28-án fiúgyermekke született, a későbbi III. Henrik császár. Ezért Matild valószínűleg csak harmadik gyermekként, legkorábban 1019-ben születhetett meg; bár teljesen nem zárható ki az sem, hogy esetleg még Henrik előtt, 1016-ban született volna. Továbbá nehézséget jelent a források teljes hallgatása erről az eljegyzésről. Igaz, a francia királlyal történt, rövid életű eljegyzésről is csak egyedül Wipo szól, s az ő művének is csak egy XVI. század végén készült másolata jutott korunkra. S az is igaz, hogy a német évkönyvek nagyon szűkszavúan számolnak be a német–magyar viszonyról általában, így az 1030. évi háborúskodásról is, elhallgatva annak előzményeit, közvetlen okát és lefolyását (l. GOMBOS F. ALBIN mintaszerű elemzését: GOMBOS 1938). És csak egyetlen mondatban utalnak az 1031. évi békekötésre; közülük néhány éppen ezt követően említi Imre herceg halálát. Így akár még Matild, II. Konrád leánya is lehetett Imre herceg jegyese.

A fentiekkel kapcsolatban szeretném megjegyezni, hogy az a gondolat, hogy Imre jegyese a német-római császári házból származott volna, nem nevezhető teljesen újnak. Amint a kiváló WERTNER MÓR említi, ezt már Inchoffer Melchior felvesztette az 1644-ben megjelent „Annales ecclesiastici regni Hungariae” című művében (WERTNER 1892: 60).

6. Végül még egy megjegyzés érdekességgéppen. Ha a bizánci jegyes teóriájának hívei ismerték volna a XVI. századi német utazó, Hans Dernschwam konstantinápolyi úti beszámolójának alábbi részletét, akkor bizonyára azt is az elgondolásukat támogató érvek közé sorolták volna. Az 1554. július 9-i élményeinek elbeszélése során Dernschwam ezt írja: „A pátriárka templomában [...] mellékhajóban fakoporsó, abban egy asszonyszemély; a rácok és a magyarok Szent Péntek asszonynak nevezik. Azt mondják, hogy rác nő volt, a szendrői rác király vagy despota lánya, aki Szent Imréhez, István király fiához ment feleségül Magyarországra, és szűz maradt. Az ajtó rácsát a törökök lepecsételték, hogy ne lehessen többé bemenni oda.” (Dernschwam 1984: 323–4.) Hogy száz évvel Konstantinápoly elfoglalása után anakronisztikus elemek is vannak egy több száz éves legendában, azon aligha kell csodálkoznunk. Mindamellet a magam részéről ezt egy figyelemre méltó, érdekes feljegyzésnek tartom, bár csak szaporítja Imre potenciális királyi jegyeseinek sorát.

D) Összefoglalásképpen kijelenthetem, hogy mivel Imre jegyesének személyére szóba jöhető jelölt a bizánci császári családban nincsen, a feltételezésnek az Imre-legenda hallgatása is ellene szól, s a Margit-legenda az eredetiben a német-római császárra utal, csak a magyar fordításban említi a görög császárt, ezért Imre herceg jegyesének a bizánci császári családból való szár-

mazására vonatkozó hipotézist teljesen alaptalannak kell minősítenem.

Így az ebből fakadó egész gondolatmenetet, beleértve az alapítólevél MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle 1018 körüli datálását, szintén teljesen alaptalannak tartom.

5. Mikor alapították a veszprémvölgyi monostort? –

A) Mivel tévesnek kellett minősítenünk a MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle gondolatmenetet, a 3. A) alatt felsorolt számos érv egyértelműen arra mutat, hogy az alapító I. István apja, Géza fejedelem lehetett. Elfogadva a BALOGH ALBIN-féle hipotézist, felvetődik a kérdés, hogy Géza országlása alatt vajon mikorra valószínűsíthető a veszprémvölgyi monostor alapítása.

Közvetlen adatok hiányában másod- és harmadlagos információkhoz kell folyamodnunk. A kérdés alapos vizsgálatához szükséges volna mind a Gézával közvetlenül és közvetve kapcsolatos szövegek, mind a magyarországi kereszténység kezdeteire utaló források gondos elemzése, hitelességük kritikája, ellentmondásaik feloldása, ami önmagában a jelen dolgozatnál nagyobb terjedelmet kívánná meg. Ezért elgondolásom indokait csak vázlatosan ismertetem.

B) Mit tudhatunk meg magából az alapítólevélből? – Az oklevél intituciójából indulok ki: „Én, István, keresztény, s egész Hungria királya, [...] a magam, nőm és gyermekeim, valamint egész Pannonia lelki üdvéért, így rendelkezem” (görög átírás és magyar fordítás: MORAVCSIK: ÁMTBF. 80). Tehát a monostor alapításakor az uralkodó a) az egész Magyarország feletti főhatalommal rendelkezik, b) már megkeresztelkedett, c) a keresztségben a *Sztéfanosz* nevet kapta, d) nős és több gyermeke van.

Az alapítólevél görög nyelvűsége, s hogy az apácák nem is rendelkeztek latin nyelvű fordítással, alapvető érv arra nézve, hogy a veszprémvölgyi monostor alapításakor bizánci rítusú volt, görög apátnővel és legalábbis részben görög apácákkal. Határozottan erre mutat továbbá az 1109. évi renováció kitétele az *auctor monasterii* görög nyelvűségéről, bármi is áll pontosan ennek hátterében. (A kifejezés jelentésével a megújító oklevél alapkérdéseit tárgyaló későbbi publikációmban foglalkozom.) A bazilita jellegre utalhat, hogy a „szentséges Istenanya” tiszteletére alapította az uralkodó a monostort. A görög szöveg DARKÓ JENŐ szerint olyan készítővel valószínűsíti, „a ki egész életében csak *liturgikus kéziratok* leírásával foglalkozott” (DARKÓ 1917: 339). KRAJNYÁK GÁBOR hívta fel a figyelmet arra, hogy az oklevélbeli átokformula átvétel a bizánci szertartású mise szövegéből, s ezt a monostor bazilita jellege mellett szóló döntő érvnek tartotta (KRAJNYÁK 1925–6: 500–3).

Márpedig, ha egy ország uralkodója a saját maga és családja lelki üdvéért bazilita apácamonostort alapít, ebből következik, hogy maga is elkötelezett ebben az irányban. Bizonyos tehát, hogy az alapítás idejében a bizánci egyháznak erős befolyással kellett rendelkeznie Magyarországon. Ezen befolyás miatt a magam részéről azt is lehetségesnek tartom, hogy Géza fejedelem tudott görögül, s ez lehetett az általa legjobban ismert idegen nyelv.

C) Vessük össze a fenti észrevételeket történeti ismereteinkkel! – 1. Géza halálának éve a hazai források szerint 997 vagy 998 (997: Szent István nagyobb legendája: SRH. 2: 381, 11. sor; 998: Pozsonyi Evkönyv: SRH. 1: 125, 3. sor); Aventinus 996-ra teszi (GOMBOS: CFHH. 1: 357, 8. sor). A „Korai magyar történeti lexikon” Géza uralkodásának kezdetétől a „970-es évek eleje” meghatározást adja (KMTLex. 235, 61), ezt azonban egyetlen konkrét forrásadat sem támasztja alá. A korszakkal foglalkozó források hitelességének elemzése alapján arra a következtetésre jutottam, hogy el kell fogadnom Aventinus közlését arról, hogy Géza apját, Toxust (Taksonyt) a 955-ös augsburgi vereségkor kivégezték (GOMBOS: CFHH. 1: 354, 32–5. sor), és a Zágrábi Krónika adatát Géza 963. évi trónra lépéséről (SRH. 1: 207, 2. sor). Ezért álláspontom szerint Géza fejedelem 963 és 997/98 között uralkodott. (A gondolatmenet részletesebben: HOLLER 1998.)

2. Házasságkötésének ideje nem ismert. Fia, a későbbi Szent István király születési ideje a különböző források szerint a 967–975 közötti évekre tehető, s a „Korai magyar történeti lexikon” gyermekei házasságkötéseinek valószínű idejét rendre ekképpen határozza meg: 987–988, 995 körül, 996–997 körül, 1009, 1005–10 körül (KMTLex. 61.). Ezek figyelembevételével a felnőttkort is megérő, három legidősebb gyermekének (két leánynak és egy fiúnak) a születése a 965–975 közötti évtizedben történhetett. Ez az az alapítólevél kibocsátását 975 utánra valószínűsíti.

3. Két megjegyzés kívánczik ide. A *Stephanus* név, mint az első vértanúé, egyfelől a latin egyházban nagy tiszteletnek örvendett, másfelől – amint Szent István nagyobb legendája is utal rá: „az István görög megfelelője latinul megkoronázottat jelent” (KISDI 1999: 276; SRH. 2: 381, 1–2. sor) – a görög *Στέφανος* változat Bizáncban is jól ismert volt.

A X. századból nemcsak Szent István apjáról tudható Ademar Cabannensis krónikája alapján, hogy a keresztségben a *Stephanus* ~ *Sztéfanosz* nevet kapta, hanem – amiképp MORAVCSIK GYULA két távoli forrás adatainak összevetése alapján igen kreatív módon kikövetkeztette – a magyar főurak közül Gyula archón is, Géza fejedelem apósa (MORAVCSIK 1938: 391–402, a konklúzió: 401). Itt utalnék arra a lehetőségre, miszerint akár ez a *Gyula-Sztéfanosz* is lehetett volna a veszprémvölgyi monostor alapítója. Ehhez természetesen olyan feltevéssel kellene élnünk, hogy a görög alapítólevél 1109. évi másolatának elején olvasható *κράλ(ης)* titulust a latin renováció szerinti Szent István-i alapításhoz utólagosan adaptálták – ami egyébként nem volna lehetetlen. Azonban álláspontom szerint nem tűnik természetesnek, hogy az Erdélyben honos főúr az Észak-Dunántúlon alapítana monostort a családja lelki üdvéért, s kevésbé tartom valószínűnek, hogy az ország központi területein is jelentős birtokokkal rendelkezett volna.

4. A *Stephanus* ~ *Sztéfanosz* név ismertsége mind a latin, mind a görög egyházban némiképp megkönnyíthette Géza fejedelem – s vele együtt a fia – számára az átpártolást a bizánci egyház kötelékéből a rómaiéba. Ugyanis elgondolásom szerint Géza fejedelem a bizánci egyház által lett megkeresztelve, s kaphatta ekkor az uralkodóhoz méltó *Sztéfanosz* keresztnévet. Amint Merseburgi Thietmar krónikájából ismert, Géza, „mikor kereszténnyé lett, indulatosan lépett fel [...] e hit megerősítéséért”, de ugyanakkor „[más] istenségek hiú képzeatinek is áldozott” (THOROCZKAY 1999: 112, 113; GOMBOS: CFHH. 3: 2203, 44–6. sor). Élete végén

viszont az aktuális katonai, külpolitikai és egyházi erőviszonyok figyelembevételével a nyugati orientációt választotta, politikai és egyházi tekintetben egyaránt.

Géza ekkortájt döntött a fia és Gizella közti házasságról, amint a 4. C) 4. pont alatt más okból már idézett kisebb Szent István-legendában olvasható: „Mikor már megöregedett, s érezte, hogy testét felbomlás fenyegeti, az ország élére emelendő fiának a római császárok kiterjedt nemzetségéből származó felette nemes feleséget hozott” (KURCZ 1983: 17; SRH. 2: 394, 19–21. sor).

Erről az alábbiak szerint emlékezik meg a történeti hagyomány; idézem a XVI. századi Aventinust (a fordításban megtartottam a *Hainricus*, *Geizo*, *Gisala* névalakokat): Megjelennek a magyarok követei, békét és örök szövetséget kötnek Hainricusszal. Vezetőjüknek, Geizonak – aki Krisztus 996. évében halt meg – a fia számára eljegyzik Gisalát, Hainricus nővérét olyan megállapodással és kikötéssel, hogy a hamis istenekkel kapcsolatos babonákat visszautasítva Krisztusnak, az egyetlen, igaz és legfelsőbb Istennek tiszteletét fogadja el népével együtt. A magyar herceg elfogadta a feltételt: azonnal megkeresztelik és Stephanusnak nevezik, a császár pedig királynak nevezi ki. Gisala tehát a sorstól kijelölt nevének megfelelően, mintegy túszként és hűségkötelékként feleségül adatik hozzá. Az ő segítségével és tanácsával a magyarok elkezdik követni a keresztény filozófiát. (Latin szöveg: GOMBOS: CFHH. 1: 357, 6–14. sor). L. még erről Reichenau Hermann 995. évi híradását (GOMBOS: CFHH. 2: 1142–3).

Aventinus a *Gisala* személynév és az ószász *gīsal* ’tűsz’ összecsengésére gondol (a szó a mai németben *Geisel*; l. KLUGE EtWb.²⁰ 242). Magam úgy vélem, hogy Reichenau Hermann és nyomában Aventinus értelmezése szerint Gizella a magyar trónörökösnek a római keresztény egyházhoz való csatlakozása „hűségkötelékeképpen” adott tűsz volt, s ezzel egyidejűleg a herceget mint a római egyház tagját *Stephanus* néven meg is keresztelték. Anélkül, hogy rekonstruálni tudnánk a Reichenau Hermann szerint 995-ben lezajlott szerződés-kötés, valamint megkeresztelési-eljegyzési szertartás részleteit, s hogy abban pontosan milyen szerep jutott a valószínűleg személyesen jelen lévő idős Gézának, azt mindenesetre joggal feltehetjük, hogy a megállapodás eredményeképpen nemcsak a fiú, hanem az apa is de facto a római egyház tagjává vált.

D) A veszprémi vármegyey monostor alapítása bizonyosan jóval a z e l ő t t történt, hogy Géza elkötelezte volna magát a római egyház mellett; még akkor kellett történnie, amikor a bizánci egyházi befolyás erős volt a magyar uralkodócsaládra, a római pedig gyenge. Másrészt nyilván a z t k ö v e t ő e n került rá sor, hogy Géza egyeduralmát megszilárdította, saját személyében megkeresztelkedett, és legalább két, de inkább három gyermeke volt már.

Ezen gondolatmenet alapján a monostor alapítását a 975 és 985 közötti évtizedre, legvalószínűbben a 980 körüli időre datálom.

6. B e f e j e z é s . – A) Összefoglalásképpen megállapítom, hogy a veszprémi vármegyey görög alapítólevél 1018 körüli datálására vonatkozó MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle elgondolás elhibázott. 1834-ben, amikor HORVÁT ISTVÁN a Tudományos Gyűjtemény hasábjain felvetette a bizánci jegyes gondolatát, a magyarországi és bizánci források kutatásának korabeli szintjén hipotézise kétségtelenül figyelemre méltó

volt, de ugyanez a feltevés 1938-ban, a Szent István Emlékkönyv megjelenésekor, és különösen 1992-ben, a *Diplomata Hungariae Antiquissima* első kötete kiadásakor már cáfolható lett volna.

A BALOGH ALBIN által felsorakoztatott megannyi érv amellet szól, hogy a monostor alapítására és az oklevél kibocsátására Géza fejedelem uralkodása alatt került sor. Az alapítás idejének behatárolására vonatkozó érvelésemet vázlatosan ismertettem, véleményem szerint ez a 980. év körül történt.

Az eddigi eredmények módot adnak arra is, hogy az 1109. évi ítéletlevél által felvetett néhány fontos kérdést új megvilágításban vizsgálhassunk meg, s ezekre egymással összhangban lévő válaszokat kíséreljünk meg adni. Olyan kérdésekre gondolok például, mint mi állhatott az 1109-es oklevél létrejöttének hátterében, miért nevezi a renováció az alapítót Szent Istvánnak, ha valójában nem ő volt, s kire vonatkozhat az oklevél *auctor monasterii* kitétele. Az 1109. évi ítéletlevél ezen alapkérdéseivel a közeljövőben megjelenő dolgozatomban fogok foglalkozni.

Szeretném hangsúlyozni tehát, hogy a veszprémvölgyi alapítólevél a legkorábbi fennmaradt magyarországi oklevélszöveg. Ez a tény nemcsak a hazai egyháztörténet és diplomatika szempontjából bír jelentőséggel, hanem a nyelvtörténeti vizsgálatok, továbbá a hazai birtoktörténet és az államszervezet kialakulásának megismerése szempontjából is meghatározó fontosságú.

B) A jelen tanulmányban megfogalmazott eredményekre 1996-ban jutottam, amikor megismerkedtem a X–XI. századi magyar történelemre vonatkozó forrásokkal. 1997 elején átadtam ENGEL PÁLnak, a Századok szerkesztőbizottsága tagjának egy 15 nyomtatott oldal terjedelmű vázlatot, mely egy tervezett tanulmányom téziseit tartalmazta. Ebben a X. század második felére vonatkozó források elemzésével a hagyományostól eltérő konklúziókhöz jutottam, egyebek mellett a veszprémvölgyi oklevél ügyében a jelen dolgozatban kifejtett nézeteket fogalmaztam meg. ENGEL PÁL néhány héttel később azt jelezte, hogy ilyen szemléletű tanulmányra nincs fogadókészség a Századok részéről. Hamarosan azt is megtudtam, hogy az előző évben itt megjelent tanulmányom, melynek egyik lektora és közlésének támogatója ENGEL PÁL volt, már kiváltotta GYÖRFFY GYÖRGY ellenérzését, akinek döntő szava volt Árpád-kori ügyekben a Századoknál. Így a tervezett munkám nem készült el, s nézeteimnek csak egy kicsiny része látott napvilágot, egy napilap kulturális mellékletében, Géza fejedelem halálának ezeréves évfordulója alkalmából (HOLLER 1998).

C) Történettudományi munkában a MORAVCSIK–GYÖRFFY-féle datálás páncélzatán csak az ezredforduló táján ejtett néhány karcolást KRISTÓ GYULA, egy népszerűsítő jellegűnek mondható könyvében s egy szűkebb pátriájában megjelenő szakfolyóiratbeli cikkben.

A jelen tanulmány céljára visszakerestem, hogy a veszprémvölgyi oklevélre vonatkozóan milyen megállapítást tett KRISTÓ korábban. 1995-ben a Századokban megjelent tanulmányában határozott bizonytalanság érzékelhető: „A veszprémvölgyi oklevél görög szövegében, amely vagy Géza nagyfejedelem idején vagy a 11. század első két évtizedében készült”; „A bizonytalan keltezésű veszprémvölgyi oklevél” (KRISTÓ 1995: 24, 47).

Az Árpád-korról ekkor már több mint negyedszázada termékenyen publikáló kutatótól először 1999-ben olvashattunk forradalminak tűnő megállapításokat: „A görög nyelvű diploma azonban olyannyira egyedül áll [...], hogy szinte a hihetetlenséggel lenne határos, ha a nyugatra nyitó, a latin kultúrát befogadó István – 15–25 évvel e nyitást követően – görögül adatott volna ki oklevelet. [...] Ha azonban nem tévesztjük szem elől, hogy Géza nagyfejedelem a keresztségben az István nevet kapta, ha tudjuk, hogy I. Ottó császár is királynak nevezte őt, s főleg, ha számba vesszük azt, hogy felesége, Sarolt bizánci rítusú keresztény volt, [...] úgy a veszprémvölgyi monostor alapítását [...] Géza nagyfejedelem korára tehetjük.” (KRISTÓ 1999: 59.) Mindehhez jegyzetek nem tartoznak, s a kötet végén öt oldalon át sorakozó irodalomban nem látjuk se BALOGH ALBIN, se GUTHEIL JENŐ, se KOMJÁTHY MIKLÓS nevét.

Egy 2000-ben megjelent publikációjában KRISTÓ GYULA ezt írja: „A veszprémvölgyi görög oklevél ismeretlen időben készült, m a g a m n a g y o n f e l t é t e l e s e n g o n d o l t a m a r r a, h o g y 985 (vagy 990?) táján íródhatott” (KRISTÓ 2000a: 27). Itt egy olyan korábbi névtani cikkére hivatkozik, ahol évszám explicite nincs említve; és sem itt, sem a hivatkozás helyén nem olvasható BALOGH ALBIN neve. A Századokban ekkor is csak így fogalmazott: „a – mérvadó, de nem feltétlenül helytálló vélemények szerint 1018 körülre keltezett – veszprémvölgyi görög nyelvű diplomát” (KRISTÓ 2000b: 12).

Szent István király személyének szentelt könyvében is elég óvatos megfogalmazásokkal találkozhatunk: „Ha a veszprémvölgyi bazilissza [sic!] apácák javára szóló görög nyelvű oklevél Géza nevéhez fűzhető”, vagy: „Amennyiben a veszprémvölgyi oklevél valóban Géza fejedelem korából származik” (KRISTÓ 2001: 76; 108). A kötet végén „Tájékoztató szakirodalom” cím alatt ezt írta: „Magam a jelen kötetet elsősorban saját kutatási eredményeimre támaszkodva írtam meg”.

D) Véleményem szerint az utókornak meg kellene követnie BALOGH ALBIN emlékét, kiváló gondolatának hosszantartó, intézményes elutasítása miatt. És elismerést érdemel PAIS DEZSŐ, aki 1955-ben elsőként nyilatkozott pozitívan BALOGH hipotéziséről. Paradox módon segített az elgondolás ismertté válásában MORAVCSIK GYULA, aki 1953-ban megjelent könyvében – még ha elutasítóan is – utalt rá, s talán épp ezzel óvta meg a feledéstől. Érdemes elgondolni, mi történt volna, ha a Regnum köteteit megjelentető „magyar katolikus történetírók munkaközössége” úgy dönt, hogy nem közli a dolgozatot. Akadt volna-e azóta valaki, aki ezzel a gondolattal előállt volna, s ha igen, megjelenhetett volna-e egy történettudományi szakfolyóiratban? S bár a jelen esetben szerencsére a Regnum publikálta a hipotézist, nem lehetséges-e, hogy egyes lényeges történettudományi gondolatok sohasem jelenhettek meg, s a teljes feledés borít reájuk örök fátylat?

E) Végül szeretném megemlíteni, hogy általam igen nagyra becsült, kiváló tudósok már a XIX. század végén és a XX. század első évtizedeiben is tettek olyan megállapításokat, amelyek a BALOGH ALBIN-féle hipotézist készítették elő.

PAULER GYULA: „belső valószínűséggel bír, hogy Géza a keresztségben szintén az István nevet nyerte”; „Nemcsak a Legenda maior, de a régibb magyar eredeti Legenda minor is [...] Gézát rex-nek nevezi, [...] s azt csak a pragmatizáló, okoskodó Hartvich változtatja át mindenütt »dux«-ra” (PAULER 1899. 1: 383, 36. j.; 386, 42. j.)

HÓMAN BÁLINT: „e görög oklevél keletkezését [...] csakis Szent István uralkodásának legelső éveiben tudjuk megmagyarázni” (HÓMAN 1917: 240).

SZENTPÉTERY IMRE: „nemcsak nyelve, [...] egész szerkezete teljesen elüt az egykorú nyugati oklevelektől, [...] keletkezését mindenestre [...] 1002 előttre kell tennünk” (SZENTPÉTERY 1918: 51).

MELICH JÁNOS: „Sarolt már kereszténynek születhetett s ő alapíthatta a veszprémi apácakolostort, [...] amelyről szóló oklevél épp Sarolt kereszténysége miatt görögnyelvű” (MELICH: HonfMg. 39).

S idézem MORAVCSIK GYULÁT, a kiváló bizantinológust, akinek az alapítás hátterére és annak idejére vonatkozó nézetét helytelennek kellett minősítenem, de akinek fontos megállapításai a veszprémvölgyi görög oklevélnek a Szent István korabeli latin okleveles gyakorlattól való lényeges eltérését teszik nyilvánvalóvá: „ez az elszigetelten álló diplomatikai emlék, amelynek a hazai okleveles gyakorlatban sem elődjét, sem utódját nem ismerjük, amely más talajból nőtt ki, mint a Szent István korabeli latin nyelvű oklevelek, nemcsak nyelve frazeológiája és terminológiája, hanem egész szelleme révén csakis az akkori görög művelődés légköréből magyarázható meg” (MORAVCSIK 1938: 410–1).

A jelentős nyelvész, MELICH JÁNOS, a magyar oklevéltan kiválósága, SZENTPÉTERY IMRE, az Árpád-kornak a századfordulón, illetve a XX. század első felében működő két legkiemelkedőbb képességű tudósa: PAULER GYULA és HÓMAN BÁLINT, s nem utolsósorban a világhírű bizantinológus, MORAVCSIK GYULA megállapításai a mából visszatekintve a veszprémvölgyi oklevél Géza fejedelem idejére történő datálása előfutárainak, a BALOGH ALBIN-féle elgondolás megalapozóinak tekinthetők.

Remélem, hogy a jelen tanulmányban elmondottakkal sikerült visszaadni a veszprémvölgyi alapítólevél számára a magyarországi oklevelek sorában őt jogosan megillető legelső helyet.

Kulcsszók: veszprémvölgyi oklevél, veszprémvölgyi monostor alapítási ideje, legkorábbi magyarországi oklevél, Géza fejedelem, bizánci egyház Magyarországon, Balogh Albin.

A hivatkozott irodalom

- P. BALÁZS JÁNOS 1990. Bevezetés. In: Szent Margit élete 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata. Régi magyar kódexek 10. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 7–20.
- BALLÉR PIROSKA 1984. Marcellus: Kezdődik a Domonkos-rendi magyarországi Boldog Margit élettörténete (1274). (Fordítás.) In: V. KOVÁCS SÁNDOR szerk., A magyar középkor irodalma. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 783–817.
- BALOGH ALBIN 1947. A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebbi magyarországi oklevél. Regnum 6. 1944–46: 21–30.
- BELLUS IBOLYA 1999. Boldog Margit élettörténete. (Fordítás.) In: Árpád-házi Szent Margit legrégebbi legendája és szentté avatási pere. Ford.: BELLUS IBOLYA – SZABÓ ZSUZSANNA. A jegyzeteket írta: BELLUS IBOLYA. Balassi Kiadó, Bp.

- CZEBE GYULA 1916. A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Értékezések a történeti tudományok köréből. XXIV/3: 131–244. [Belső oldalszámozás: 1–114.] Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- DARKÓ JENŐ 1917. A veszprémi apáczaamonostor alapító-levelének 1109.-i másolatáról. Egyetemes Philológiai Közlöny 41: 257–72, 336–51.
- Dernschwam, Hans 1984. Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. Közreadja TARDY LAJOS. Bibliotheca Historica. Európa Könyvkiadó, Bp.
- FEHÉR GÉZA 1927–8. A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok 61–62: 1–20.
- GOMBOS: CFHH. = Catalogus fontium historiae Hungaricae. Ed. GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS. 1–3. Szent István Akadémia, Bp., 1937–1938. [Index: 4. kötet. Composuit: CSAPODI, CSABA. Szent István Akadémia, Bp., 1943.]
- GOMBOS F. ALBIN 1938. Szent István háborúja II. Konrád német-római császárral 1030-ban. In: SzIE. 2: 107–32.
- GUTHEIL JENŐ 1960. Magyarság és kereszténység Szent István előtt. Vigilia 25: 459–66.
- GUTHEIL JENŐ 1979². Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém Megyei levéltár Kiadványai 1. Sajtó alá rendezte KREDICS LÁSZLÓ. Veszprém.
- GYOMLAY GYULA 1901. Szent István veszprémvölgyi donatiojának görög szövegéről. Értékezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVII/8: 393–434. [Belső oldalszámozás: 1–44.] Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- GYÓNI MÁTYÁS 1943. A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Magyar–görög tanulmányok 24. Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet, Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1952–1953. A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. MTA Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 2: 325–62, 3: 69–104.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. István király és műve. Gondolat, Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1994. A veszprémvölgyi alapítólevél. In: V. FODOR ZSUZSA szerk., Veszprém kora középkori emlékei. Veszprémi múzeumi konferenciák 5. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 16–21.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1997. A magyar királyi oklevelek a kezdetektől 1200-ig. In: ÁrpOkl. 5–9. [Angol fordítása: 11–6.]
- P. HÍDVÉGI ANDREA 1955. Adalékok Anonymus nyelvjárásához. Magyar Nyelv 17–23, 156–63.
- HOLLER LÁSZLÓ 1998. Egy elfeledett ezeréves évforduló. A Géza-korszak homályos pontjai. Magyar Hírlap 1998. március 7. 12; március 21. 14.
- HÓMAN BÁLINT 1911. A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége. Turul 29: 123–34, 167–74.
- HÓMAN BÁLINT 1917. Szent István görög oklevele. Századok 51: 99–136, 225–42.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1902. Vélemény Szent Imre herczeg nejéről. Századok 36: 105–11.
- KESZLER BORBÁLA 1969. A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban Nyelvtudományi Értékezések 63. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KIRÁLY PÉTER 1974. A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 141. Bp.
- KISDI KLÁRA 1999. Szent István király legendái. (Fordítás.) In: KRISTÓ szerk. 1999: 268–343.
- KLANICZAY GÁBOR 2007. Margit-legendák. In: KÖSZEGHY PÉTER főszerk., Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. Balassi Kiadó, Bp., 7: 282–6.

- KLUGE: EtWb.²⁰ = FRIEDRICH KLUGE, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 20. Auflage, bearbeitet von WALTHER MITZKA. Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1967.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947. Padrag, Paloznak. Magyar Nyelv 140–2.
- KNIEZSA: SzJsz. = KNIEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1955.
- KOMJÁTHY MIKLÓS 1971. A veszprémvölgyi alapítólevél kibocsátójáról. Levéltári Közlemények 42: 33–49.
- KRAJNYÁK GÁBOR 1925–6. Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög egyházi vonatkozásai. Századok 59–60: 498–507.
- KRISTÓ GYULA 1995. A honfoglaló magyarok életmódjáról. Századok 129: 3–62.
- KRISTÓ GYULA 1999. A tizenegyedik század története. Magyar Századok. Pannonica [Bp.]
- KRISTÓ GYULA 2000a. Géza fejedelem és István király. Aetas 15/3: 25–35.
- KRISTÓ GYULA 2000b. Magyarország népei Szent István korában. Századok 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA 2001. Szent István király. Vince Kiadó, Bp.
- KRISTÓ GYULA szerk. 1999. Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1944. A magyar pecséthasználat története a középkorban. A jászóvári premontrei kanonokrend Gödöllői Szent Norbert Gimnáziumának 1943–1944-i évkönyve. Gödöllő, 1944.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1948/1989. A középkori magyar magánjogi írásbeliség kialakulása. Századok 123: 381–406.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1963. A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI–XIII. század). Századok 97: 1–31.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1980. Kálmán király 1109. évi veszprémvölgyi „ítéletlevele”. In: BERTÉNYI IVÁN szerk., Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára 1980. augusztus 19. A Történelem Segédtudományai Tanszék Kiadványai 3. [Eötvös Loránd Tudományegyetem], Bp., 155–68.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1984. Kálmán király 1109. évi veszprémvölgyi „ítéletlevele”. In: KREDICS LÁSZLÓ szerk., Tanulmányok Veszprém megye múltjából. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3. Veszprém, 5–13.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1993². A magyar pecséthasználat története a középkorban. Der Gebrauch von Siegeln in Ungarn im Mittelalter. Második, bővített és javított kiadás. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp.
- KURCZ ÁGNES 1983. Szent István király legendái. (Fordítás.) In: ÉRSZEGI GÉZA szerk., Árpád-kori legendák és intelmek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 16–53.
- LÁSZLÓ GYULA 1963. A magyar pénzverés kezdeteiről. Századok 97: 382–97.
- LÁSZLÓ GYULA 1975. Géza-kori pénzverésünk kérdéseiről. Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. 275–6.
- MELICH: HonfMg. = MELICH JÁNOS, A honfoglalás kori Magyarország. A magyar nyelv tudomány kézikönyve I/6. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1925–1929.
- MELICH JÁNOS 1939. A Mára helynév. Magyar Nyelv 143–50.
- MEZEY LÁSZLÓ 1955. Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI 1976¹/1977²/1980³. Magyar nyelvemlékek. Tankönyvkiadó, Bp.

- MOÓR ELEMÉR 1964. A hét napjainak elnevezése nyelvünkben. *Magyar Nyelvőr* 188–96.
- MORAVCSIK: ÁMTBF. = MORAVCSIK GYULA, Az Árpád-kor magyar történet bizánci forrásai. – *Fontes byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*. Közreadja RITOÓK ZSIGMOND – KAPITÁNYFÉ ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984¹, 1988².
- MORAVCSIK GYULA 1938. Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: *SzIE*. 1: 387–422.
- MORAVCSIK GYULA 1953. Bizánc és a magyarság. Tudományos ismeretterjesztő sorozat 3. Akadémiai Kiadó, Bp. [Reprint: Lucidus Kiadó, Bp., 2003.]
- M. NAGY ILONA 2007. Adalékok a Margit-legenda forráskutatásához. In: BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok*. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4. Kolozsvár, 159–67.
- PAIS DEZSŐ 1939. A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 50. Bp.
- PAIS DEZSŐ 1955. 1055–1955. *Magyar Nyelv* 3–9.
- PAULER GYULA 1899. A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Második, javított kiadás. Az Athenaeum Irod. és Nyomdai R. Társulat, Bp. [Név- és tárgymutatóval kiegészített reprint kiadás: A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése és az Állami Könyvterjesztő Vállalat, Bp., 1984.]
- PITI FERENC 1999. Szent Imre herceg legendája. (Részleges fordítás.) In: KRISTÓ szerk. 1999: 351–3.
- SRH. = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. 1–2. *Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica*, Bp., 1937–1938.
- SRH.² = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. 1–2. kötet. Második, bővített kiadás. Gondozta: SZOVÁK KORNÉL – VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Nap Kiadó Bt., Bp., 1999.
- SZABÓ DÉNES 1952¹/1959². A magyar nyelvemlékek. Tankönyvkiadó, Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE 1918. Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Székfoglaló. *Értekezések a történeti tudományok köréből* 24. 581–640. [Saját oldalszámozás: 1–64.] Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: *SzIE*. 2: 133–202.
- SZENTPÉTERY–BORSA: Reg. Arp. = SZENTPÉTERY IMRE – BORSA IVÁN, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I–II/4. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1923–1981.
- SzIE. = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. 1–3. *A Magyar Tudományos Akadémia kiadása – a Szent István-Társulat bizománya*, Bp., 1938.
- SzIE.² = Szent István Emlékkönyv. (A SzIE. részleges reprint kiadása) [Szent István Társulat], Bp., 1988.
- THOROCZKAY GÁBOR 1999. Merseburgi Thietmar krónikája. (Fordítás.) In: KRISTÓ szerk. 1999: 107–14.
- WERTNER MÓR 1892. Az Árpádok családi története. Pleitz Fer. Pál könyvnyomdája, Nagy-Becskerek.

Wipo GC. = Gesta Chuonradi II. imperatoris. Bearbeitet von TRILLMICH, WERNER. In: Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und des Reiches. Rütten & Loening, Berlin, 1961. 507–616.

Was the Monastery in the Veszprém Valley founded during the reign of Dux Géza or during that of King Stephen?

The diploma on the foundation of the Monastery in the Veszprém Valley is considered by Imre Szentpétery to be the earliest known charter issued in Hungary; he claims that the emission took place before 1002. The text is an exceptional document of Hungarian history, not only because of its early date, but also due to the fact that it is the only authentic royal charter of all times written in Greek. The extant copy of the text has survived as a supplement to the Latin charter listing the properties and privileges of the same Monastery issued by King Coloman in 1109. According to Albin Balogh's view, published in 1947, the original Greek charter was issued by Dux Géza, father of Saint Stephen, at the end of the 10th century. In spite of his convincing arguments, Hungarian historians ignored his view. In 1992 the *Diplomata Hungariae Antiquissima* accepted Gyula Moravcsik and György Györffy's reasoning and dated the charter to the years around/after 1018. In this study the author shows that the arguments supporting this late date of issue are definitely wrong. On the other hand, Albin Balogh's view offers a consistent explanation of several problems in connection to this charter. The author's reasoning leads to the conclusion that the charter must have been issued between 975 and 985, most probably around the year 980, during Géza's reign, being in fact the earliest known text surviving from the Carpathian Basin written during the Hungarian rule here. This charter is a document of the strong influence of the Byzantine Church in Hungary at the time.

Keywords: charter of the Monastery in the Veszprém Valley, date of foundation of the Monastery in the Veszprém Valley, earliest charter issued in Hungary, Dux Géza, Byzantine Church in Hungary, Albin Balogh.

HOLLER LÁSZLÓ